

УЖГОРОДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

**Галоненко Ірина
Семенівна**

**ЗАКАРПАТТЯ В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ
НАПЕРЕДОДНІ ТА В ПЕРІОД ДРУГОЇ
СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

07.00.01—Історія України

АВТОРЕФЕРАТ

**дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

Ужгород—1997



Дисертація є рукописом

Робота виконана в Науково-дослідному інституті карпатознавства
Ужгородського державного університету

Науковий керівник – доктор історичних наук, професор
Гранчак Іван Михайлович

Офіційні опоненти – доктор історичних наук
Реєнт Олександр Петрович
кандидат історичних наук, доцент
Хланта Олексій Васильович

Провідна установа – Інститут українознавства
ім. І.П. Крип'якевича НАН України
(м. Львів)

Захист дисертації відбудеться "23" травня 1997 р.
о 13⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 15.01.04.
при Ужгородському державному університеті (294000, м. Ужгород,
вул. Університетська, 14).

З дисертацією можна ознайомитись в науковій бібліотеці
Ужгородського державного університету (м. Ужгород, вул. Капі-
тульна, 6).

Автореферат розіслано "21" квітня 1997 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

кандидат історичних наук, доцент
Матьовка М.П.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність проблеми. Минуло більше 50-ти років з часу, коли Закарпаття волею народу воз'єдналося з Україною. Цим завершився складний процес воз'єднання всіх українських земель в єдиній українській державі, яка в 1991 році здобула незалежність. Проголошення суверенітету, акту незалежності ще більше підсилив той факт, що українські землі за всю багатовікову історію об'єдналися під єдиним прапором України. Саме в дні святкування 50-ти річчя воз'єднання Закарпаття вперше офіційно було визнано, що цим актом завершилося воз'єднання всіх українських земель.

Тяжким, просто таки тернистим був шлях Закарпаття до переможного 1945 року, коли здійснився акт воз'єднання з Україною. Одним із найскладніших періодів був переддень і роки другої світової війни.

Закарпатське питання не сходило з порядку дня міжнародного життя. Воно було частиною складного українського питання на міжнародній арені. Більшість українських земель була в складі СРСР, де протягом 20-30-х років українці перенесли тяжкі, просто трагічні часи. Прогресивна громадськість світу засудила голодомор початку 30-х років і страшні репресії в Україні в 1934-1938 роках. Демократи Європи засуджували жорстоке гноблення Польщер українців в Західній Україні, Румунією в Північній Буковині. Становище Закарпаття в складі Чехословаччини хоч було дещо кращим, але також мало ряд проблем. Українське питання хвилювало демократів Європи і світу, але ним спекулювали окремі правителі.

Відомо, що на всі закарпатські землі претендувала Угорщина, на східні райони Закарпаття-Румунія. Скоса дивилася в сторону Закарпаття Аї Польща. Під виглядом

встановлення спільного польсько-угорського кордону правителі Польщі розраховували на частку закарпатської землі. Доводила своє право володіти Закарпаттям і Чехословаччина. І чим більше загострювалися відносини між великими державами Європи, між країнами Карпато-Дунайського басейну, тим все активніше обговорювалося і питання про долю Закарпаття. Це стосується міжнародних відносин передодня, а особливо періоду другої світової війни. Аналіз документів і наявної літератури свідчить, що проблема Закарпаття вирішувалася в контексті загальноєвропейських міжнародних відносин, в контексті розв'язання української проблеми загалом.

Предмет і хронологічні рамки дослідження. Якщо аспекти внутрішньої історії Закарпаття досить широко вивчені в історіографії, то дипломатична боротьба навколо питання як бути із Закарпаттям досліджена дуже слабо. Саме цей аспект історії Закарпаття складає предмет нашого дослідження. Мається на увазі, щоб на фоні розвитку міжнародних відносин передодня і періоду війни дослідити як розгорталися справи навколо Закарпаття, якими були відгуки як великих, так і малих країн Європи та навіть США відносно питання державної належності краю. Найбільш активно це питання ставили дипломати Угорщини на переговорах з керівниками Німеччини та Італії. Польща виступала на боці Угорщини, Франція та Англія займали не чітку позицію. СРСР відстоював збереження Чехословаччини в її довоєнних кордонах, значить Закарпаття залишав у її складі.

Початок дослідженню кладуть події кінця 30-х років, а саме вересня 1938 року, коли після аншлюсу Австрії і поділу Чехословаччини в Мюнхені дуже ускладнилися міжнародні відносини і на їх хвилях все більше спливало питання про

долю Підкарпатської Русі, як складової частини Чехословаччини.

Кінцевою датою дослідження є логічне завершення розгрому фашистів в ході боїв за Карпати, коли було визволено Підкарпатську Русь, населення якої одностайно виступило за возз'єднання з Українською РСР в складі Радянського Союзу. Союзники по антигітлерівській коаліції Англія, США, Франція прямо не втручалися у вирішення цього питання, а внаслідок радянсько-чехословацьких переговорів було досягнуто договору в червні 1945 року про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. Цей акт мав значний міжнародний резонанс.

В межах цих двох дат, що складають хронологічні рамки дослідження (вересень 1938-червень 1945 років), робота поділяється на декілька етапів. Перший-це переддень другої світової війни, коли країни протилежних блоків вели боротьбу за кожен клаптик землі. Про це засвідчив Мюнхен 1938 року, коли на міжнародній конференції окремо було поставлене питання про долю Закарпаття. Німеччина розглядала Закарпаття як розмінну монету в боротьбі за союзників. Цей етап завершився Віденським арбітражем 2 листопада 1938 року, коли угорські власті захопили південні райони Закарпаття.

Окремо виділяється етап існування автономної Підкарпатської Русі та проголошення незалежності Карпатської України в березні 1939 року. Далі ідуть складні часи періоду другої світової війни.

Ступінь наукової розробки теми. Обрана нами тема не є зовсім новою в історіографії. Окремі її аспекти уже були предметом дослідження. На перше місце хочемо поставити ті праці, які стосуються України загалом періоду війни, і

проблеми возз'єднання, зокрема. В цих працях в тій чи іншій мірі досліджувалися і питання про ставлення великих держав Європи до України і українського питання загалом напередодні та в роки другої світової війни. Серед таких праць слід назвати багатотомну "Історію Української РСР". У шостому томі дається матеріал про возз'єднання Закарпатської України і Північної Буковини з УРСР і відгуки на ці важливі події в Закарпатті. Матеріал подано на фоні міжнародних відносин того часу.¹ У наступному сьомому томі, присвяченому Великій Вітчизняній війні, міститься узагальнюючий матеріал про возз'єднання Закарпаття з Україною в 1945 році.²

Найкращою серед узагальнюючих праць є колективна монографія "Торжество історичної справедливості",³ у якій розкрито закономірність возз'єднання всіх українських земель в єдиній державі. В такому ж плані ця проблема розглядається в праці А.М.Шлепакова про міжнародне значення возз'єднання українських земель⁴.

Окремо слід виділити групу праць, в яких розглядається питання про політику німецького фашизму щодо України в роки другої світової війни. Тут в першу чергу назвемо монографії В.С.Ковалю про міжнародне становище України напередодні та в роки Великої Вітчизняної війни,⁵ в яких частково розкривається і політика великих держав щодо Закарпаття, як

¹ Історія Української РСР.-Т. 6.-К., 1977.-С. 498-518.

² Там же.-Т. 7.-К., 1977.-С. 497-505.

³ Торжество історичної справедливості.-Львів, 1968.

⁴ Шлепаков А.М. Міжнародне значення возз'єднання всіх українських земель в єдиній Українській Радянській державі.-К., 1955.

⁵ Коваль В.С. Уроки фашистської навали. Україна в міжнародних відносинах в період Великої Вітчизняної війни.-К., 1963; Його ж. Міжнародний імперіалізм і Україна (1940-1945).-К., 1966.

частини України, їх ставлення до розв'язання українського питання.

Новим словом історичної науки в цьому аспекті є монографія українського історика в екзилі В.Косика "Україна і Німеччина у другій світовій війні".¹ Крім авторського тексту в книзі видруковано багато нових архівних документів, які висвітлюють важливі проблеми історії возз'єднання з Україною Західної України та Закарпаття.² Щодо висвітлення історії Закарпаття, то найважливіші думки викладено в параграфі "Питання Карпатської України".³

Тематично до цих праць можна віднести роботу Ю.Ю.Сливки про політику міжнародного імперіалізму щодо Закарпаття напередодні другої світової війни.⁴ Це практично перша праця, в якій наша проблема поставлена як така, але вона хронологічно охоплює лише невеликий відрізок часу. Крім того, ряд положень праці Ю.Ю.Сливки застарілі і вимагають перегляду з сучасних позицій.

Із праць, присвячених проблемі возз'єднання Закарпаття з Україною, де є відгуки на ці події за рубежем, треба назвати три. Перша-це монографія Б.І.Співака про боротьбу трудящих Закарпаття за возз'єднання в 1930-1945 рр., у заключних розділах якої частково розкрито і політику великих держав до цієї проблеми.⁵ У 1990 році вийшла з

¹ Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні.- Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993.

² Там же.-С. 463-629.

³ Там же.-С. 58-70.

⁴ Сливка Ю. В. Підступи міжнародної реакції на Закарпатті в 1939-1939
Львів: ЛДУ, 1966

⁵ Співак Б. І. Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930-1945 роках.-Львів, 1963.

друку перша узагальнююча праця "Закарпаття в роки війни",¹ у якій питання політики великих держав Європи щодо долі краю досить широко поставлено. Антифашистська боротьба трудящих Закарпаття розглядається на фоні загострення міжнародних відносин. Сама історія воз'єднання найкраще досліджена в монографії М.В.Трояна,² але міжнародних аспектів проблеми автор практично не торкається.

Ряд важливих питань досліджуваної теми частково висвітлено у працях М.М.Болдижара, В.В.Лемака, М.П.Макари, В.П.Приходька та інших. Матеріали цих авторів склали основу двох важливих розділів другого тому "Нарисів історії Закарпаття", в яких досліджувана нами тема також частково висвітлюється. Окремі параграфи розділів про міжнародне становище написано І.М.Гранчаком та В.П.Приходьком.³

За останні роки вийшло ряд праць, присвячених проблемі Карпатської України 1939 року, в яких ставляться і питання міжнародних відносин кінця 30-х років. Найактивніше в цьому плані працює М.М.Вегеш. Заслугу уваги видана М.М.Вегешем і В.Е.Задорожним монографія про Карпатську Україну⁴ та матеріали міжнародної наукової конференції "Карпатська Україна-пролог відродження української держави", проведеної в Ужгороді 11-12 березня 1994 року.⁵ У зв'язку з вирішенням питання про Закарпатську Україну найголовніше стояла проблема угорсько-чехословацьких, угорсько-німецьких та

¹ Довганич О.Д., Пашкуй З.А., Троян М.В. Закарпаття в роки війни.- Ужгород, 1990.

² Троян М.В. Того дня вийшло сонце воз'єднання.-Ужгород, 1979.

³ Нариси історії Закарпаття.-Т.2.-Ужгород, 1995.-С. 274-318; 521-528 та інші.

⁴ Вегеш М. М., Задорожний В. Е. Велич і трагедія Карпатської України.- Ужгород, 1993.

⁵ Карпатська Україна і Августин Волошин.-Ужгород, 1995.

радянсько-чехословацьких відносин. Перший аспект проблеми найширше висвітлено в праці А.І.Пушкаша, присвяченій зовнішній політиці Угорщини періоду другої світової війни.¹

Близько до цього стоять і дослідження І.І.Попа про чехословацько-угорські та чехословацько-радянські відносини напередодні та в роки другої світової війни, в яких частково висвітлюється і питання про Закарпаття. Маємо на увазі в першу чергу монографію І.І.Попа "Чехословацко-венгерские отношения 1935-1939 гг." про чехословацько-угорські відносини в другій половині 30-х років.² В збірнику, присвяченому Мюнхену, І.І.Поп широко висвітлює проблему угорсько-польського альянсу в плані підтримки Польщею домагань щодо Закарпаття.³ Питання про місце і роль Закарпаття в радянсько-чехословацьких відносинах вперше поставили І.М.Гранчак та І.І.Поп у статті, опублікованій у збірнику Інституту Карпатознавства Ужгородського Державного університету.⁴ Дещо доповнюється це питання статєю М.І.Россовської про переговори Й.Сталіна і Е.Бенеша з приводу Закарпаття в 1944 році.⁵

Окремо варто зупинитись на характеристиці праць тих вчених, які проживають в еміграції. Серед вчених діаспори на перше місце потрібно поставити В.В.Маркуся, який написав

¹ Пушкаш А.И. Венгрия во второй мировой войне.-Внешняя политика Венгрии/1938-1944/.-М., 1963.

² Поп И.И. Чехословацко-венгерские отношения 1935-1939 гг.-М., 1972.

³ Поп И.И. Польско-венгерский альянс в период Мюнхена.- Мюнхен-предверие войн.-М., 1988.-С. 172-173.

⁴ Гранчак І.М., Поп І.І. Закарпаття в чехословацько-радянських відносинах періоду другої світової війни.//Карпатика.-Випуск 2.-Ужгород, 1993.-С. 210-223.

⁵ Россовська М.І. Й.Сталін, Е.Бенеш і Закарпаття восени 1944 р.//Карпатика.-Випуск 2.-Ужгород, 1993.-С. 210-223.

працю про приєднання Закарпаття до Радянської України.¹ В.Маркусь є першим в історіографії, який розкрив складність чехословацько-радянських переговорів з приводу Закарпаття.

Друга праця-це монографія П.Стерча про Карпато-Українську державу 1939 року. Для нас особливий інтерес становить четвертий розділ "Карпатська Україна в міжнародних відносинах".²

Досліджувана нами тема частково відображена в угорській та чехословацькій історіографії. В першу чергу потрібно згадати відомого угорського історика Е.Коршю, який досліджував проблему методів повернення Угорщині "її земель",³ в яких розкривається питання як гортисти повертали Закарпаття. У цьому ж плані написана на матеріалах англійських архівів праця Д.Ранкі про зовнішню політику Угорщини, спрямовану проти Чехословаччини.⁴ М.Адам ставить проблему в цілому, простежує як і політику Угорщини, так і її союзників, головний ухил робиться на висвітлення угорсько-чехословацьких відносин напередодні другої світової війни, коли угорська дипломатія посилила свої дії, зондуючи обстановку в столицях європейських держав.⁵

Чехословацькі історики більше всього досліджували проблему відносин з СРСР. В цьому плані найкращою є двотомна робота Ч.Аморта, яка і сьогодні не втратила

¹ Маркусь В. Приєднання Закарпатської України до Радянської України. 1944-1945.-К., 1992.

² Стерчо П. Карпато-Українська держава.-Львів, 1944.-С. 138-212.

³ Korösi Elek. "Országgyűrarapítás"- országvesztés.- Első rész. 1933-1939.- Бр., 1961.

⁴ Ranki György. Adatok a magyar külpolitikához a Csehszlovákia elleni idején. (1937-1939). // Századok.-1959.-1.sz.-141-154. old.

⁵ Адам М. Из истории венгерско-чехословацких отношений накануне второй мировой войны.//Вопросы истории.-1960.-9.-С. 89-105.

значення, про радянсько-чехословацькі відносини 1939-1945 рр.¹ Цінним є те, що в працях широко висвітлено проблему переговорів між президентом Е.Бенешом і керівником СРСР Й.Сталіним. Ряд питань нашої теми знайшло висвітлення в колективній праці чехословацьких істориків, присвяченій зовнішній політиці в 1918-1939 рр. Це особливо стосується останнього розділу монографії "Зовнішня політика Чехословаччини в період Мюнхена і окупації країни".²

Даний нами аналіз вітчизняної та зарубіжної історіографії свідчить, що тема Закарпаття в міжнародній політиці напередодні та в роки другої світової війни частково вивчалася, але єдиного узагальнюючого дослідження з використанням нових архівних матеріалів немає. Це й спонукало нас зупинити свою увагу на цій проблемі.

Головною метою нашого дисертаційного дослідження є комплексне вивчення проблеми про місце і роль закарпатського питання в міжнародних відносинах напередодні та в період другої світової війни. Виходячи з цього автор поставила перед собою такі завдання:

- показати, як правителі великих держав розмінювали долю Закарпаття в пошуках союзників для підготовлюваної ними війни. Активними були Німеччина та Італія, які підтримували домагання гортистів на землю Карпатських русинів - цього віддаленого куточку української землі. Питання про державну належність Закарпаття розглядалося як частина загальноукраїнської проблеми в європейській історії;

¹ Amort C. Československo-sovětské vztahy v udobí 1938-1943.- Díl. I.- Praha, 1984; Díl II. 1941-1945.- Praha, 1984.

² Внешняя политика Чехословакии 1918-1939. Сборник статей под редакцией В. Соjака.-М., 1959.-С. 465-528.

- проаналізувати хід обговорення питання про Закарпаття на Мюнхенській конференції та Віденському арбітражі, дати оцінку окремих політичних і державних діячів, які на словах гарантували кордони Чехословаччини, але на ділі нічого не зробили для захисту республіки в критичні моменти історії;
- дослідити на основі нових джерел підготовку Угорщини до окупації Закарпаття в березні 1939 року, хід самої окупації, а головне - боротьбу народних мас проти окупантів, розкрити суперечки, які мали місце між чехословацькими військами і захисниками Карпатської України, і показати ворожу політику фашистської Німеччини, яка обіцяла гарантувати кордони Карпатської України після арбітражу, а тут же у вирішальний момент дала згоду угорцям на окупацію;
- простежити хід переговорів у роки війни між Чехословацькими властями в екзилі та урядом СРСР, на яких мова йшла і про долю Закарпаття;
- розкрити основні аспекти міжнародних відносин Закарпатської України 1944-1945 років;
- довести об'єктивну закономірність возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною в червні 1945 року.

Адекватна методологічна націленість - аналіз використаної літератури та поставлені завдання стали вагомим підставою для вибору методів наукового дослідження - історико-порівняльного та історико-системного.

Теоретичною основою роботи послужили праці видатних вітчизняних і зарубіжних спеціалістів з історії міжнародних відносин, з історії української проблематики, в яких не лише висвітлюється хід взаємовідносин між державами, але

розробляються деякі теоретичні аспекти внутрішньої та зовнішньої політики країн. Серед таких є роботи відомих російських спеціалістів з історії міжнародних відносин - академіка В.М. Хвостова,¹ В.Я.Сіполса,² Г.А.Деборіна,³ Г.Н.Севостьянова,⁴ М.І.Семиряги⁵ та інших. Мова йде про нові підходи до оцінки переговорів між СРСР, Англією і Францією влітку 1939 року, позиції в питаннях боротьби за колективну безпеку урядів окремих країн, укладення пакту Ріббентроп-Молотов, оцінку створення антигітлерівської коаліції, наслідків розгрому фашизму і т. д.

Теоретичні аспекти української національної історіографії в цьому плані були викладені в працях академіків НАН України М.С.Грушевського, І.П.Крип'якевича, члена-кореспондента НАН України Ф.П.Шевченка та інших.

Всі основні положення дисертації витримано в дусі нових положень історичної науки, висунутих в 1991-1996 роках і відображених в роботах останніх років. При виконанні роботи автор керувалася принципом історичної об'єктивності, прагнучи уникати соціологічних спрощень, оцінювати конкретні факти в їх діалектичному розвитку, визначити і осмислити тенденції, притаманні досліджуваній проблематиці.

Наукова новизна дисертації полягає в комплексному аналізі питання про Закарпатську Україну (Підкарпатську

¹ Хвостов В.М. История дипломатии. -Т. II. -М., 1963.

² Сиполс В.Я. Внешняя политика Советского Союза. 1933-1935 гг. -М., 1980; Його ж. Внешняя политика Советского Союза. 1936-1939 гг. -М., 1987.

³ Деборин Г.А. Советская внешняя политика и ее фальсификаторы. - М., 1960.

⁴ Севостьянов Г. Н. Политика великих держав на Дальнем Востоке накануне второй мировой войны. -М., 1961.

⁵ Семиряга М. И. Борьба народов Центральной и Восточной Европы против немецко-фашистского гнета. -М., 1985.

Русь) в міжнародних відносинах 1938-1945 років. Автор розглядає питання про Закарпатську Україну як частину загальноукраїнської проблеми в роки війни. Органічно поєднано два аспекти: боротьбу дипломатичних кіл за Закарпаття і боротьбу народних мас за воз'єднання.

Основною джерельною базою послужили архівні та опубліковані документи, періодична преса і спогади учасників подій. Із архівних матеріалів перше місце належить Державному архіву Закарпатської області (Далі ДАЗО). Нами використані матеріали фондів Карпатської України. Тут зібрано інформацію про зв'язки уряду з Прагою, Берліном, телеграми і переписка, листи, в яких відображено діяльність керівників по зміцненню обороноздатності Карпатської України і т.д.

Використано ксерокопії з фонду Міністерства закордонних справ Національного архіву Угорщини, які зроблено вченими Ужгородського університету під час наукових відряджень (І.Гранчак, В.Худанич, В.Ганчин). Це переважно переписка МЗС Угорщини з відповідними установами своїх союзників про підготовку окупації Карпатської України. Сам хід окупації відображено в ряді використаних нами документів Воєнно-Історичного архіву Угорщини.

Самим широким джерелом для написання дисертації послужили опубліковані документи. Радянські та угорські вчені опублікували цінний збірник документів про участь Угорщини в другій світовій війні.¹

Доповненням до цього збірника є документи Міністерства Закордонних справ Німеччини, опубліковані уже в перші

¹ Венгрия и вторая мировая война. Секретные дипломатические документы из истории кануна и периода войны.-М.,1962.- 367. с.

повоєнні роки.¹ Тут зібрано різного роду документи: листи міністерства закордонних справ, телеграми, уривки з виступів німецьких керівників, з яких видно як Німеччина підтримувала ревізіоністську політику Угорщини, як вона допомагала розчленуванню Чехословаччини, захопленню Словаччини і Закарпаття.

Деякі документи, що не ввійшли в ці дві публікації, нами взято з угорських видань матеріалів, що стосуються історії зовнішньої політики Угорщини.² На цю ж тему знаходимо чимало матеріалів у публікації "Таємні листи М.Горті",³ з яких видно, що панівні угорські кола безпосередньо вирішували всі питання, що стосувалися їх політики по відношенню до Чехословаччини, в тому числі і Закарпаття.

Широке коло документів знаходимо в публікаціях Міністерства закордонних справ Німеччини,⁴ Англії⁵ та Франції.⁶ Тут відбито позицій урядів трьох провідних країн щодо угорської агресії проти Чехословаччини, роль Угорщини в міжнародних відносинах.

Автором широко використано публікації архівних документів і матеріалів, здійснені радянськими вченими. Тут в першу чергу слід назвати двотомник документів і матеріалів передодня другої світової війни,⁷ в яких відбито події пов'язані з Мюнхеном, Віденським арбітражем і т.д.

¹ Документи министерства иностранных дел Германии.-Выпуск 1.-Германская политика в Венгрии (1937-1942гг.).-М.,1946.- 225. С.

² Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához.- 4- Köt.- Bp., 1970.

³ Northy Miklós titkos iratai.- Bp., 1965.

⁴ Documents on German Foreign Policy (1918-1945).-London, 1950.

⁵ Documents on English Foreign Policy (1918-1945).-London, 1950.

⁶ Les documents politiques extérieures de la France.-Paris, 1950.

⁷ Документи и материалы кануна второй мировой войны.-Т. 1-2.-М., 1945.

Використала автор і багатотомне видання документів про зовнішню політику СРСР,¹ в якій охоплено і період другої світової війни. Тісно до цієї групи примикають документи про Мюнхен 1938 року,² в яких відбито як події самої Чехословаччини, так і позиція великих держав Європи, в тому числі і СРСР.

Виняткову цінність мають два тематичних збірники документів, виданих спільно архівістами СРСР і Чехословаччини. Маємо на увазі збірники про радянсько-чехословацькі відносини в роки другої світової війни.³

Багатий матеріал про зовнішню політику СРСР та міжнародні відносини кінця 30-х років, зокрема в жовтні-грудні 1944 року та в першій половині 1945 року містяться в повідомленнях Інформбюро.⁴

З видань документів на чеській мові автор використала збірник "За свободу Чехословаччини"⁵, в якому йдеться мова про спільну боротьбу СРСР і Чехословаччини проти фашизму.

Частина питань досліджуваної теми знайшла відображення в багатотомному збірнику документів, виданому в Ужгороді під назвою "Шляхом Жовтня". Нами використано при написанні

¹ Внешняя политика СССР. 1917-1947. -Т. 1-6. -М., 1944-1947. Внешняя политика Советского Союза в период Великой Отечественной войны. -Т. 1-3. -М., 1946-1947.

² Новые документы по истории Мюнхена. -М., 1958. Та інші публікації на цю тему.

³ Советско-чехословацкие отношения во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Документы и материалы. -М., 1960; Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений. -Книга первая-март 1939г.-декабрь 1943 г. -М., М., 1981; Книга вторая-январь 1944 г.-май 1945 г. -М., 1982.

⁴ Сообщения Советского Информбюро. -Т. I-VIII. -М., 1944-1945.

⁵ Za svobodu Ceskoslovenska. Dokumenti sv. 1-3. -Praha, 1959-1961

дисертації том четвертий (1934-1938 рр.)¹ та том п'ятий (1938-1944 рр.)² У першій книзі вміщено документи про розвиток угорської іриденти в Закарпатті, а в другій розкрита трагічна доля краю в роки гортівської окупації.

Досить важливим джерелом для написання дисертації є преса. Автор використала окремі номери чехословацьких, закарпатських, угорських, радянських та англійських газет. Мова йде про повідомлення преси на важливі міжнародні події, в тому числі висвітлення проблем Угорсько-чехословацьких відносин. Важливу групу джерел становлять спогади. Нами використано перш за все спогади радянського представника в Англії в роки війни І.Майського, який був посередником між Е.Венешом і Й.Сталіним під час їх переговорів і говорить, як стояло питання про Закарпаття.³ Представником тимчасового чехословацького уряду в Москві був З.Фірлінгер. Чехословацький дипломат опублікував спогади "На службі ЧСР", в яких широко відбито хід радянсько-чехословацьких переговорів і постановку питання про Закарпаття.⁴ Такого ж характеру матеріал міститься і в спогадах чехословацького дипломата Е.Таборського, який служив у Лондоні, і був секретарем президента Е.Венеша. Його праця називається: "Едвард Венеш і Сталін".⁵

Ряд питань досліджуваної теми відображено в спогадах активних учасників Карпатської України 1939 року, виданих у

¹ Шляхом жовтня. Збірник документів.-Т. 4.(1934-1938 рр.).-Ужгород, 1964.

² Шляхом жовтня. Збірник документів.-Т. 5.(1939-1944 рр.).-Ужгород, 1967.

³ Майський И. М. Воспоминания советского дипломата, 1925-1945 гг.-М., 1987; Воспоминания советского посла. Война. 1939-1943.-М., 1965; Воспоминания советского посла в Англии.-М., 1960.

⁴ Firlinger Z. Ve službach ČSR.-Pameti druheho zahraničného odboju.-Díl I-II.-Praha, 1937-1948.

⁵ Taborsky E. Edvard Benes a Stalin.//Foreign Affairs.-1949.-№1.-pp. 154-181.

США і Канаді. Це праці А.Штефана¹, відомого закарпатського письменника В.Гренджі-Донського² та Ю.Хімінця,³ останні видані в Ужгороді.

Вивчаючи широке коло джерел і літератури, автор завжди прагнула критично оцінити події, співставляти дані і робити висновки лише на основі наукового аналізу суми документів.

Практична значимість роботи полягає в тому, що результати дослідження можуть бути широко використані, а практична частина уже використана при підготовці узагальнюючих праць із історії Закарпаття, Угорщини, Чехословаччини, узагальнюючих праць з історії міжнародних відносин, а також міжнародного становища України в 1938-1945 роках.

Робота може стати основою для підготовки більш широких досліджень з проблеми "Українське питання в міжнародних відносинах періоду війни".

Основні положення дисертації, що виносяться на захист:

- питання про державну належність Закарпаття було не "чисто регіональним", а міжнародним питанням, частиною загальноукраїнських проблем;
- домагання Угорщини захопити Закарпаття підтримувала Італія і Німеччина. Доля Закарпаття в кінцевому плані вирішувалася в Берліні;
- позиції Чехословаччини і СРСР щодо долі Закарпаття. Керівники Чехословаччини вважали Закарпаття частиною України, але віддавати не хотіли, зволікали з цим

¹ Штефан А. Августин Волошин президент Карпатської України.-Спомини.- Торонто, 1977.

² Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України.-Щоденник.-Твори.- Т. VIII.-Вашингтон, 1978.

³ Хімінєш Ю. Закарпаття-земля української держави.-Ужгород, 1995.

питанням. СРСР хоч і визнавав кордони Чехословаччини станом на 1937 рік, але підтримав ідею приєднання Закарпаття до Радянської України;

як не торгували Закарпаттям на міжнародній арені, вирішили його долю народні маси. Все свідоме українське населення вимагало возз'єднання Закарпаття з Україною.

Апробація роботи. Основні положення і висновки дисертації обговорювалися на засіданнях Інституту Карпатознавства УЖДУ, на регіональних наукових конференціях. Зміст дослідження розкрито автором у п'яти статтях та окремих параграфах, вміщених у другому томі "Нарисів історії Закарпаття".

СТРУКТУРА І ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

Дисертація побудована на проблемному принципі і складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури.

У вступі обґрунтовано вибір теми дисертації, розкрито її актуальність і рівень історіографічної розробки, визначено хронологічні межі дослідження, сформульовано мету і завдання роботи, окреслено джерельну базу, вказано на наукову новизну і практичне значення дисертації.

У першому розділі - "Закарпаття в контексті європейської політики кінця 30-х років" автор зосереджує свою увагу на формуванні в Європі і на міжнародній арені загалом двох протидіючих сил.

У першому параграфі звертається увага на визрівання політичної кризи в кінці 30-х років і долі Чехословаччини. Аншлюс Австрії різко погіршив міжнародне становище, в першу чергу Чехословаччини. Раділа аншлюсу Угорщина, бо зміцнився її союзник, з допомогою якого вона готувалася повернути втрачені території після другої світової війни, в тому

числі і за рахунок Чехословаччини-Словаччину і Підкарпатську Русь.

Курс реваншу-головний напрямок зовнішньої політики Угорщини 20-30-х років. Офіційні кола Будапешту пропагували шовінізм, доводили, що без повернення втрачених територій на може бути нормального життя в країні. Вістрія агресивної зовнішньої політики Угорщини спрямувалося проти Чехословаччини, Румунії, Югославії, де компактно проживали угорці. Такі регіони були на території Словаччини і Підкарпатської Русі. Відомо, що у військовому відношенні Угорщина була слабкою, а тому досягнення мети - повернення втрачених територій - розраховували здійснити з допомогою союзників. Англія і Франція відверто не були готові до цього, хоч і співчували угорцям. Реальні розрахунки могли бути лише на Німеччину та Італію.

У роботі акцентується увага на плані "Грюн", схваленому 30 травня 1938 року, і спрямованому проти Чехословаччини. У тому ж місяці дипломати Англії і Франції відвідали Прагу, і радили уряду Чехословаччини йти на поступки вимогам німців, недопустити справи до конфлікту, бо вони не зможуть надати їй допомоги. Мало того, що Англія і Франція відверто давили на Чехословаччину йти на поступки, а ще й інформували про це уряди Німеччини та Італії. Це відкривало шлях до Мюнхена.

У другому параграфі автор зосереджується на з'ясуванні питання про Мюнхен і розподіл Чехословаччини. Починаючи з травня 1938 року, наступ на Чехословаччину все більше посилювався. Питання її суверенітету ставало лише питанням часу.

Важливим етапом на шляху підготовки до Мюнхена була поїздка регента М.Горті в Німеччину і його переговори з

А.Гітлером. Переговори продовжувалися три дні. Тим часом угорський прем'єр Б.Імреді радився з Ріббентропом. На першому місці стояло питання про "долю національних меншин" в Чехословаччині.

Закарпаття в складі Чехословаччини було на особливому стані. Згідно Сен-Жерменського договору воно мало отримати автономію. Але уряд зволікав з цим. І лише в жовтні 1938 року реальними ставали плани надання автономії.

У складних умовах літа 1938 року завершувалася підготовка до поділу Чехословаччини, готовність віддати Судети Німеччині, а південну Словаччину і Закарпаття Угорщині. Перша половина вересня 1938 року проходила під впливом наслідків візиту М.Горті в Німеччину. Всім стало ясно, що Німеччина готова підтримати якщо не всі, то значну частину угорських домагань щодо Чехословаччини.

З ініціативи Англії 29-30 вересня 1939 року в Мюнхені проходила конференція чотирьох держав для обговорення німецьких пропозицій щодо Чехословаччини. Хоч питання про Підкарпатську Русь і не розглядалося окремо в Мюнхені, але схвалені рішення, в тому числі і додатковий протокол про вимоги Угорщини та Польщі, дуже негативно позначилися на долі нашого краю. У Мюнхені було визнано законними претензії Угорщини і це надавало сил угорським агресорам. Мюнхен означав важливу перемогу угорської дипломатії в боротьбі за ревізію кордонів, що безпосередньо стосувалися і долі Підкарпатської Русі.

Третій параграф побудовано на аналізі наслідків Віденського арбітражу для Закарпаття. У складних умовах 2 листопада 1938 року у Відні зібралися представники Італії та Німеччини і провели новий арбітраж. Арбітри Чіано і Ріббентроп вирішили відібрати від Чехословаччини південні

райони Словаччини і Закарпаття загальною площею 12 тис. кв. км. з населенням 972 тис. чоловік. На території Закарпаття угорці прибрали до рук південні райони з містами Ужгород, Мукачево, Берегово з населенням 173,2 тис. чоловік, серед них 40 чисто українських сіл. Автономна Підкарпатська Русь втратила основні промислові підприємства, транспортну мережу, практично була не життєздатною. За Віденським арбітражем Гітлер завдав нового і дуже сильного удару Чехословаччині загалом, яка на той час уже була федеративною державою. Наближався її кінець.

У другому розділі дисертації - "Автономна Підкарпатська Русь у міжнародних відносинах. Окупація її Угорщиною (листопад 1938 - березень 1939 рр.) досліджується ставлення країн Європи до Підкарпатської Русі після Віденського арбітражу. Провал перших спроб її окупації.

У першому параграфі підкреслюється, що на початок листопада 1938 року становище в автономній Підкарпатській Русі поступово поліпшувалося. Уряд на чолі з А. Волошиним організовано провів передачу відведених Угорщині територій протягом всього дев'яти днів. Новою столицею автономної Підкарпатської Русі, яку з грудня 1938 року, всупереч законодавству Чехословаччини, почали називати Карпатською Україною, стало м. Хуст.

Автор звертає свою увагу на те, що Віденський арбітраж явно не задовольнив Угорщину, бо вона не одержала всіх територій, на які претендувала в Словаччині, а головне не одержала всієї території Підкарпатської Русі. Арбітраж не задовольнив і Польщу, бо не було встановлено спільного польсько-угорського кордону. Румунія також була не задоволена, бо наслідки арбітражу зміцнювали її агресивного сусіда - Угорщину. Чехословаччина була найбільше

незадоволена, бо втратила багаті в економічному відношенні і важливі в стратегічному території. Країна стала слабшою, економічно пошматованою, в якій все треба було робити заново.

Уже з листопада 1938 року почався новий наступ Угорщини проти Підкарпатської Русі. Угорські реваншисти зробили все, щоб довести необхідність приєднання всієї території Карпатської України до Угорщини.

Хоч великі держави і не давали згоди для збройного наступу проти Карпатської України, але Угорщина продовжувала готуватися. Дата наступу з 18 листопада була перенесена на 20 листопада. Однак згоди Німеччини та Італії не було, а тому під вечір 20 листопада 1938 року наказ про наступ взагалі було відмінено. Провалилася перша спроба окупації Карпатської України.

Другий параграф присвячено підготовці другого акту агресії і позиціям союзників Угорщини. В кінці 1938 року і початку 1939 року розгорнулася нова хвиля шовіністичної пропаганди, новий етап у підготовці Угорщини до захоплення всього Закарпаття. Новий міністр закордонних справ І.Чакі відкрито взяв курс на ще більше зближення Угорщини з країнами "осі Берлін-Рим-Токіо" і приєднання до "Антикомінтернівського пакту". Під час переговорів у січні 1939 року чітко проявився підступний характер політики Гітлера. З одного боку він сприяв розширенню німецько-закарпатських зв'язків, відправляв у Хуст своїх представників, обіцяв всіляку підтримку А.Волошину, а з другого боку заявляв, що питання про Карпатську Україну не розв'язане, що він підтримує плани Угорщини в цьому відношенні.

Радість у Будапешті настала 13 березня, коли на спеціальному літаку в столицю Угорщини прилетів посол з Берліна Стояї і приніс звістку про те, що Гітлер дав згоду на введення військ в Карпатську Україну. Час удару настав 15 березня 1939 року.

У третьому параграфі автор зосереджує свою увагу на окупації Карпатської України військами Угорщини. На середину березня 1939 року становище Карпатської України ставало дедалі критичнішим. Дозвіл на введення угорської армії Будапешт одержав 12 березня 1939 року. Все було сплановано так, щоб удар проти Чехословаччини був комплексним. Гітлерівська армія 15 березня 1939 року вступила в Чехію і без єдиного пострілу окупувала її. Словаччина в цей день святкувала проголошення незалежності. Вона вийшла із складу федерації, чим послабила обороноздатність країни. Якщо в Чехії не було жодного пострілу, то в Карпатській Україні, хоч вона і діяла самостійно, йшли жорстокі бої три дні: з 15 до 18 березня 1939 року. І тільки під вечір 18 березня угорська армія з'єдналася з польською на Карпатському хребті і було встановлено польсько-угорський кордон.

В такій складній міжнародній обстановці Карпатська Україна була окупована Угорщиною. Настали найтяжчі часи в історії Закарпаття.

У третьому розділі дисертації - "Закарпаття в радянсько-чехословацьких відносинах періоду другої світової війни (вересень 1939 - жовтень 1944 рр.)" акцентується увага на радянсько-чехословацьких відносинах періоду війни і проблемі державної належності Закарпаття.

У першому параграфі автор зосереджується на радянсько-чехословацьких відносинах і місці Закарпаття в них. Першого

вересня 1939 року почалася друга світова війна, яка внесла корінні зміни в міжнародне життя. У червні 1941 року фашистська Німеччина напала на Радянський Союз. З цього часу почався другий період війни, сповнений важкими боями як на Східному фронті, так і в Середземноморському басейні й на Тихому океані. Створилася антигітлерівська коаліція, проводилися наради, на яких обговорювалися питання спільної антифашистської боротьби. Вся увага приділялася головній проблемі - розгрому фашизму і японського милітаризму. На хвилях складних міжнародних відносин залишалося і питання про Карпатську Україну, яка юридично належала Чехословаччині, а практично була окупована 15-18 березня 1939 року Угорщиною. Найактивніше питання про Закарпаття обговорювалося під час радянсько-чехословацьких переговорів.

Відомо, що уже з весни 1939 року наступив новий період в історії радянсько-чехословацьких відносин. Навесні та влітку 1939р. СРСР продовжував боротьбу за створення колективної безпеки в Європі і чехословацьке питання не сходило з порядку денного.

У другому параграфі показано активізацію радянсько-чехословацьких переговорів у ході антифашистської боротьби (червень 1941 - грудень 1943 рр.). Автор акцентує свою увагу на підписанні 12 грудня 1943 року в Москві Договору про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво між СРСР і Чехословаччиною. Договір передбачав широку мережу заходів, спрямованих на розгром фашизму, визволення Чехословаччини і широке співробітництво в післявоєнні роки. В Договорі не було слів про кордони Чехословаччини. Мова йшла про країну загалом як таку. Можна припустити, що на кінець 1943 року в радянського керівництва визріла інша точка зору, але воно відверто не хотіло про неї говорити, а

тому вирішило приховати мовчанням. Не може бути випадковістю те, що на Тегеранській конференції широко обговорювалося питання про кордони Польщі, а про кордони Чехословаччини мови зовсім не було. Можливо для керівників трьох великих держав питання про кордони Чехословаччини не було дискусійним. Але в радянсько-чехословацьких переговорах воно не сходило з порядку денного.

У третьому параграфі розглядається проблема Закарпаття в радянсько-чехословацьких відносинах у 1944 році. Події, що розгорнулися після московських переговорів та укладання договору, свідчили про те, що президент Е.Бенеш бачив майбутню Чехословаччину як державу чехів, словаків і русинів. Він винятково був задоволений позицією Й.Сталіна про утвердження домжигенських кордонів. Таку ж точку зору підтримували щодо кордонів Чехословаччини і союзники СРСР по боротьбі проти фашизму - Англія і США. Хоч Англія все ще вважала, що ці питання краще було б остаточно вирішити після закінчення війни.

Підписання договору в грудні 1943 року відкрило нову сторінку в історії радянсько-чехословацьких відносин. У наступні два роки спільної боротьби проти фашизму потрібно було укладати нові угоди, які б сприяли поглибленню співробітництва СРСР і Чехословаччини. Як свідчать опубліковані документи, СРСР і Чехословаччина діяли спільно, всі питання боротьби проти фашизму вирішувалися в дусі взаємного розуміння.

У четвертому розділі - "Міжнародні аспекти визволення Закарпаття від фашизму і возз'єднання його з Україною (листопад 1944 - червень 1945 рр.)" йде мова про активізацію радянсько-чехословацьких переговорів про

Закарпатську Україну та укладання радянсько-чехословацького договору про Закарпатську Україну.

У першому параграфі показано визволення Закарпаття від фашизму. В кінці 1944 року почалися вирішальні бої за визволення Чехословаччини. Хід боїв, безперечно, вимагав дальшого розвитку радянсько-чехословацького співробітництва. Співробітництво розвивалося на основі двох важливих документів - Договору про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво від 12 грудня 1943 року і Угоди від 8 травня 1944 року про взаємовідносини чехословацької адміністрації і радянського командування на визволеній території. Обговорювалися в основному питання спільної боротьби СРСР і Чехословаччини за визволення, налагодження співробітництва в післявоєнні роки і т.д. Певна увага приділялася і Закарпатській Україні, населення якої виявило бажання вийти із складу Чехословаччини і возз'єднатися з Радянською Україною.

У другому параграфі показано, що уряд Чехословаччини, у тому числі і президент Е.Бенеш, негативно реагували на події в Закарпатській Україні, що проходили в кінці 1944 - на початку 1945 років. Та хід подій змушував Чехословацьких керівників змінювати свою точку зору. Вони не могли не рахуватися з масовим рухом за возз'єднання з Україною, який охопив усе Закарпаття. Маніфест про возз'єднання протягом кінця листопада - 1 грудня 1944 року підписало майже 250 тисяч дорослого населення Закарпаття.

У цих умовах значна кількість керівників Чехословаччини, в першу чергу президент Е.Бенеш та посол в Москві З.Фірлінгер, почали схилитися до переговорів з СРСР про долю Закарпатської України.

Новим етапом у вирішенні проблеми Закарпаття з радянськими керівниками стали березневі переговори в Москві - це обговорення питання про склад нового уряду Чехословаччини, який мав почати свою діяльність у визволеному місті Кошице. Поряд з цим делегація обговорила і питання про Закарпатську Україну. Було вирішено, що Закарпатська Україна буде возз'єднана з Радянською Україною. Остаточне вирішення питання відкладалося до повного визволення Чехословаччини.

У третьому параграфі зазначається, що одним з першочергових завдань, які стояли перед новим урядом, було завдання по врегулюванню проблеми Закарпатської України. Уже через півтора місяця після визволення Чехословаччини 21 червня 1945 року в Москву прибула спеціальна делегація для підписання договору про Закарпатську Україну. В складі делегації були: прем'єр-міністр нового уряду З.Фірлінгер, міністри уряду Чехословаччини Г.Ріпка, генерал Л.Свобода, Л.Прохазка, З.Неєдлин та інші. Радянську делегацію очолював народний комісар закордонних справ В.М.Молотов. Радянську Україну представляв член уряду П.Рудницький. Всі документи заздалегідь були підготовлені. Довгих дебатів не було. Протягом тижня обговорили всі питання виходу Закарпатської України з складу Чехословаччини і возз'єднання її з Радянською Україною. 29 червня 1945 року відбулося підписання договору про Закарпатську Україну.

Дисертація завершується висновками, в яких підкреслено основні підсумки наукового дослідження. Разом з тим вказується на ряд питань історії міжнародних відносин і політичної історії краю, що потребують дальшого дослідження.

Основний зміст і найважливіші положення дисертації викладені у таких публікаціях автора:

Августин Волошин, як редактор журналу "Пчілка".// Молодь - Україні (Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету).- Т.9.- Ужгород, 1996.- С. 141-143.

Закарпаття в контексті Європейської політики 30-х років ХХ ст.// Молодь - Україні (Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету).- Т.9.- Ужгород, 1996.- С. 69-74.

Закарпаття в міжнародних відносинах напередодні та в період Мюнхена.- Нариси історії Закарпаття.- Т.2.- Ужгород, 1995.- С.264-270. (у співавторстві з Гранчаком І.М.).

Закарпаття в радянсько-чехословацьких відносинах 1939 - 1941 рр.// Молодь - Україні (Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету).- Т.9.- Ужгород, 1996.- С. 75-79.

Окупація Карпатської України військами Угорщини. Нариси історії Закарпаття.- Т.2.- Ужгород, 1995.- С.328-337. (у співавторстві з Гранчаком І.М.).

Haronenko I.S. Transcarpathia in the European policy on the eve of and during World War II. Dissertation for the academic degree of Candidate of Historical Science by Speciality 07.00.01 - History of Ukraine. On the rights of a manuscript. Uzhhorod State University. Uzhhorod, 1997.

The problem of Transcarpathia in the European policy at the end of thirties and during World War II is being thoroughly and all-round investigated in the dissertation.

The author comes to the conclusion that destiny of Podkarpatskaya Russ was being done by the big states, mainly Germany and Italy in a close connection with the destiny of Chechoslovakian people.

The process of reunion of all the lands of Ukraine in the United Ukrainian state was completed with the reunion of the transcarpathain Ukraine with the Soviet Ukraine.

Гапоненко И.С. Закарпатье в европейской политике накануне и в период второй мировой войны. Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 - история Украины. На правах рукописи. Ужгородский государственный университет. Ужгород, 1997.

В диссертации всесторонне исследуется проблема Закарпатья в европейской политике конца 30-х годов и периода второй мировой войны.

Автор приходит к выводу, что судьба Подкарпатской Руси решалась большими государствами, в первую очередь Германией и Италией в тесной связи с судьбой Чехословакии. Воссоединением Закарпатской Украины с Советской Украиной завершился процес воссоединения всех украинских земель в едином государстве.

Ключові слова: уряд, національне питання, міжнародні відносини, ідеологи, автономія, політика.

Підписано до друку 12. 03. 97 р. Формат 60 x 84/16.

Друк. арк. 1,75. Зам. 2643. Тираж 100.

Віддруковано у Відкритому акціонерному товаристві "Патент".
294013, м. Ужгород, вул. Гагаріна, 101.

435962

AB 37.627